

Зоран Д. Ракић*

УМЕТНИЧКА ОПРЕМА РАВНОРЕЧКОГ ЧЕТВОРОЈЕВАНЂЕЉА ИЗ МАНАСТИРА ПАКРЕ

САЖЕТАК: *Равноречко четворојеванђеље*, испрва чувано у манастиру Равној реци, а потом у Пакри, данас је похрањено у рукописној збирци Пакрачко-славонске епархије. Исписано је у последњој деценији XVI века, а оковано 1660/1661. године. Убраја се међу уметнички најлепше опремљене српске рукописне књиге у Хрватској. Уз позлаћен оков, с представом Распећа Христовог у средишту, главни украс рукописа чини пет раскошних квадратних застава испуњених сложеним преплетом који одликују беспрекоран цртеж и префињен колорит. Илуминација *Равноречког четворојеванђеља*, која до сада није објављена, овом приликом је класификована и истражени су њено порекло и паралеле у српској књижној орнаментици XVI века. На основу дуктуса и стила орнаментике, књига је приписана Димитрију, једном од најбољих српских писара и илуминатора друге половине XVI столећа.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: калиграф и илуминатор Димитрије, манастир Равна река, манастир Пакра, четворојеванђеље, рукописна књига, илуминација, заставица, XVI век.

Име Димитрија (Дмитра), једног од најбољих српских калиграфа и илуминатора из деценија након поновног васпостављања Пећке патријаршије, познато је у историјскоуметничкој литератури дуже од седам деценија. Прве податке о Дмитру објавио је С. Радојчић, пишући о богато украшеном Четворојеванђељу из манастира Свете Тројице код Пљеваља (бр. 78). Уз истицање лепоте застава, које је тај даровити писар извео у пљеваљском рукопису, аутор је уочио сличност орнаментике са сликаним украсом у хронолошки блиском Четворојеванђељу из манастира Пакре, које се некада чувало у манастиру Свете Тројице у Равној реци. Такво запажање навело га је на тачну претпоставку да је обе књиге преписала и илуминирала иста личност (Радојчић 1950: 57–59). Током наредних деценија знања о писару Дмитру су остала углавном непромењена и сведена на преписе два четворојеванђеља, из Пљеваља и Равне реке, а тек током последњих неколико година била су значајније проширена.

---

* Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Оригинални научни рад / Original scientific paper; zrakic@f.bg.ac.rs

Дијак Дмитар је тада поистовећен с даскалом Димитријем из Јањева, а његовој руци су на основу сличности дуктуса и сликаног украса, у којем се истичу квадратне заставе испуњене чврсто сатканим преплетом беспрекорног цртежа и деликатног колорита, приписане још четири књиге – Четворојеванђеље (Библиотека манастира Дечана, бр. 19), датирано између 1550. и 1560, *Поменик манасџира Дечана*, настао 1595. године, и два Четворојеванђеља – бр. 6 у Библиотеци манастира Хиландара и бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије у Београду – која потичу из последње деценије XVI века (РАКИЋ 2013а: 163–178; 2014а: 91–98). Благодаревши лепоти сликаног украса, *Равноречко четворојеванђеље* међу наведеним преписима заузима сасвим посебно место.

Први подаци о тој раскошно опремљеној књизи објављени су 1886. године у прилогу В. Красића посвећеном Пакри, манастиру у чијој је ризници рукопис тада био похрањен (КРАСИЋ 1886: 1691). Током наредних деценија краће белешке о *Равноречком четворојеванђељу*, претежно посвећене његовом окову и сликаном украсу, оставило је неколико аутора: Љ. Стојановић, који је објавио запис искуцан на окову (СТОЈАНОВИЋ 1902–1926: књ. I, бр. 1574), Р. Грујић, заслужан што је у опсежном прилогу о Пакрачкој епархији, репродуковао страницу из рукописа украшену заставицом (ГРУЈИЋ 1930: 42–43, сл. 17), Ф. Моачанин и Д. Кашић, који су истакли лепоту његовог окова и илуминације (МОАЧАНИН 1950: 278; КАШИЋ 1971: 225–226), а поменули су га и Д. Медаковић, у прегледу уметности на тлу старе Славоније (МЕДАКОВИЋ 1956: 323), З. Ракић, у раду о писару Димитрију (РАКИЋ 2013а: 165–166 и даље), и Л. Босанац, у монографији о манастиру Пакри (БОСАНАЦ 2016: 192)¹. Напослетку, у недавно објављеном опису српских рукописних и старих штампаних књига чуваних на подручју некадашњег Вараждинског генералата и Славоније, који је Р. Грујић саставио још у годинама пред Први светски рат, *Равноречко четворојеванђеље* је први пут потпуније обрађено – наведени су његов садржај и особености правописа и дуктуса, дат је, за оно време детаљан, кодиколошки опис, објављени су записи, а извесна пажња посвећена је и орнаментици (ГРУЈИЋ 2016: 217–220).

Ипак, тај калиграфски изведен рукопис изузетне лепоте до данас није у целости истражен. Томе је, делимично, допринела околност што, донедавно, није поменут ни у једном опису српских рукописа у Хрватској,² што је ретко излаган на смотрема српске рукописне баштине,³ а изван утицаја на његову недовољну изученост могла је имати и тврдња да је нестао у Другом светском рату (БОГДАНОВИЋ 1982: 221,

¹ Ослањајући се на податак изнет у раду Д. Медаковића, аутор је оков књиге погрешно датовао у 1652. годину.

² Из непознатог разлога, *Равноречко јеванђеље* није описано у каталогу српских рукописних и старих штампаних књига које се чувају у Библиотеци епархије славонске у Пакрацу (ЧУРЧИЋ 1990).

³ Колико је познато, рукопис је излаган само на две изложбе: *Српска књија и шџамџа у Хрватској од својих њочешака до године 1918*, организованој 1950. у Загребу, и *Рукописна и шџамџана књија*, која је одржана 1952. у Београду (*Рукописна и шџамџана књија* 1952: 43, кат. бр. 18). У каталогу београдске изложбе наведен је нетачан податак да је књига преписана 1666. године.

R 836).⁴ Следећи степен проучености рукописа, и илуминација *Равноречкој четворојеванђеља*, сачињена од пет раскошних застава квадратног облика, исто толико правоугаоних заставица и девет крупних декоративних иницијала, остала је до данас премало позната.⁵ Њеном опису, утврђивању порекла и типолошких паралела у орнаменталном репертоару српске рукописне књиге XVI века, као и месту које заузима у стваралаштву свог творца посвећени су наредни редови.

Четворојеванђеље је испрва припадало манастиру Равна река (Равна ријека), по коме је добило име. Тај манастир, познат и под именом Мајсторовина, заснован је и изграђен, заједно с монументалном црквом, посвећеном Светој Тројици, почетком последњег десетлећа XVI века, као део снажног црквеног и уметничког полета који се одвијао у деценијама после обнове Пећке патријаршије.⁶ Убрзо, након свега неколико година, а најкасније на самом почетку XVII столећа, црква је добила зидне слике у чијем је извођењу учествовао поп Страхиња из Будимље, један од најбољих оновремених зографа (Војводић 2018: 124–132). Напоре до подизањем манастирских здања и живописањем католикона, одвијала су се прегнућа везана за опремање храма богослужбеним књигама и сасудима. Одређен број неопходних књига братство је могло да прибави из оближњих полимских манастира, Никољца, Шудикове или Вранштице, познатих по живој преписивачкој делатности (Суботин-Голубовић 1999: 108, 116, 137, 150–155, 189–190; Мано-Зиси 2005: 119–139; 2011: 533–541; Давидовић 2020: 213–241), док су поједини примерци добављани од угледнијих преписивача са стране. Вероватно је на тај начин набављено и раскошно напрестоно јеванђеље које је, управо тих година, преписао и украсио дијак, односно даскал Димитрије из Јањева.

Током наредних деценија *Равноречко четворојеванђеље* је делило судбину сразмерно богатог књижног фонда манастира којем је припадало. Успон и године благостања нису, међутим, у равноречкој лаври трајали дуго. Већ током XVII века манастир је почео да стагнира, а број његових монаха бивао је све мањи. Неумитно опадање манастирске обитељи пратила су сваковрсна одрицања, међу њима и залагања богослужбених књига, сасуда и одежди. Таква отуђења, испрва сматрана

⁴ Додатну забуну о рукопису унео је податак истог аутора да се у Епископском двору у Пакрацу чува једно Четворојеванђеље из 1432. са записом писара духовника Ђенадија (Богдановић 1982: 127, бр. 1919). Ради се, у ствари, о истој књизи – *Равноречком јеванђељу*, које је на основу једне непоуздане белешке, исписане 1856. оловком на првом листу кодекса, омашком датовано у 1432. и стога наведено као засебна јединица. Више светлости у идентификацију и историјат *Равноречкој јеванђеља* нису унели ни касније објављени прилози. У напоменама приређивача књиге Р. Грујића наводи се да даља историја тог рукописа, након што га је аутор описао, није позната (Грујић 2016: XVII). Јеванђеље није поменуто ни у одредници о манастиру Равној реци у прегледу српског рукописног наслеђа од 1557. године до средине XVII века (Суботин-Голубовић 1999: 167).

⁵ У освртима на рукопис углавном су понављане уопштене оцене о високим вредностима његове уметничке опреме, од које су једино репродуковани страница с почетком Матејевог јеванђеља и оков на предњој корици.

⁶ Историјат манастира Равне реке (Мајсторовине), претежно сведен на краће прилоге у прегледним књигама и чланцима, недавно је детаљно реконструисан (Војводић 2018: 136–140).

привременим, с временом су постајала трајна.⁷ Део књижног фонда постепено је као залог пренешен у манастир Добриловину,⁸ а одатле је крајем XVII или у XVIII веку, у годинама када је Равна река већ запустела, доспео у Никољац, где је и пописан (СТОЈАНОВИЋ 1902–1926: књ. II, бр. 4581; ЂОРЂЕВИЋ 1934: 171). Међу тридесетак рукописа, колико их тај попис садржи, на првом месту је, јамачно као највреднији примерак, поменуто једно велико оковано јеванђеље. Чини се извесним да се оно може поистоветити с преписивачким и илуминаторским остварењем дијака Димитрија.

Остало је забележено и да је у смутним временима Велике сеобе једна друга равноречка књига – Псалтир с последовањем – стигла далеко на север, до Сентандреје, а да је после неког времена доспела у славонски манастир Пакру (СТОЈАНОВИЋ 1902–1926: књ. I, бр. 1872; књ. II, бр. 4426).⁹ Сва је прилика да је и *Равноречко јеванђеље* у Пакру приспело истим путем. Вероватно још током прве половине прошлог века оно је пренесено у Епископски двор у Пакрацу, где се налазило до 1991. године (БОСАНАЦ 2016: 192), потом је чувано у Музеју Српске православне цркве у Загребу, а у новембру 2017. године коначно је враћено у Пакрац, где је прикључено драгоцену рукописну збирци Пакрачко-славонске епархије.¹⁰

На основу анализе воденог знака – круне равног дна с пет зубаца и облим тролстом на средњем зупцу – који се среће у низу српских рукописа насталих између 1590. и 1605. године¹¹ – може се претпоставити да је Четворојеванђеље исписано током последње деценије XVI столећа, највероватније око 1595. године. Књига садржи 270 нумерисаних листова,¹² начињених од чврсте и углачане хартије, величине 390 × 270 мм. Исписана је квалитетним црним мастилом, калиграфским полууставом позног XVI века,¹³ а садржи текстове јеванђеља с Теофилактовим предговорима, упутством

⁷ Ипак, и у тако скрбним временима обезбеђена су средства да се корице *Равноречкој јеванђеља* украсе брижљиво израђеним оковом.

⁸ Уз књиге, равноречко братство у Добриловини залаже и поједине реликвије и богослужбене сасуди (СТОЈАНОВИЋ 1902–1926: књ. II, бр. 4581; ВОЈВОДИЋ 2018: 139)

⁹ Књига се налази у рукописној збирци Пакрачко-славонске епархије. Раније се чувала у Повјесном музеју Хрватске у Загребу (МОШИН 1970: 49–50; 1971: 44–45).

¹⁰ Приликом рада у рукописној збирци Пакрачко-славонске епархије изузетну помоћ пружили су ми његово преосвештенство епископ пакрачко-славонски господин Јован и колегиница Александра Мишић. И овом приликом упућујем им најсрдачнију благодарност. Део истраживања *Равноречкој јеванђеља* обављен је у оквиру пројекта Филозофског факултета у Београду *Човек и друштво у време кризе*.

¹¹ Између осталог, такав водени знак налази се у рукописним књигама које се чувају у Музеју СЦП (бр. 167), Дечанима (бр. 21), Савини (бр. 27), Тројици пљеваљској (бр. 6, 56 и 116), Народној библиотеци у Београду (бр. 533), Грујићевој збирци (бр. 155), Библиотеци Српске патријаршије (бр. 263), као и у хиландарским кодексима бр. 6, 33, 263, 362 и 760/VI (ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, СТАНКОВИЋ 1995: 9; СТАНКОВИЋ 2003а: 54; 2003б: 5, 19; 2010: 28, 32, 101; 2012: 9, 31–32, 54, 70).

¹² Р. Грујић (2016: 217) наводи да књига садржи 275 листова.

¹³ Поједини делови текста и наслови писани су киноваром или плавим мастилом. Тим бојама изведено је и мноштво једноставних иницијала, нешто већих од околних писмена и украшених гранулама и листићима. Маргиналне белешке (главе, зачала, ознаке када се чита које јеванђеље и др.) писане су црвеним, ређе плавим мастилом, док је на странама с почетком јеванђеља за њихово исписивање употребљено злато. Позлатом и угаоним флоралним мотивима у виду стилизованог наутовог листа украшена је табела на л. 16.

за читање јеванђеља током богослужбене године и месецослов изборни (с поменом светог Саве и Симеона Српског).

Књига је првобитно била повезана у корице начињене од дрвених дашчица пресвучених кожом, које су након неколико деценија, 1660/1661. године, опточене позлаћеним металним оковом. Садашњи кожни повез (400 × 280 мм) новијег је датума. Израђен је крајем XIX или почетком XX столећа када је, приликом преповезивања рукописа, даруварски књиговезац Е. Мифек, старе, тада већ јамачно овештале корице заменио новим, такође обложеним кожом, на које је брижљиво вратио делове оригиналног окова.¹⁴ Мифеков књиговезачки подухват, мада рађен с много пажње, није изведен сасвим стручно, па се с временом повез делимично одвојио од књижног блока, а неки листови су постали волантни.

Оков *Четворојеванђеља* чини девет бронзаних плочица на предњој и један медаљон на задњој корици. На средишњој плочици горње корице приказано је Распеће Христово, на угаоним сегментима су представе симбола четворице јеванђелиста – анђеоло, бик, орао и лав – а уз рубове су причвршћене четири металне траке с искованим натписом [† Сѣ кванѣкаѣ манастира (светі)є и живнотелніє Тронце зовомь Равна Река... (Пот)рѣди се дѣховникъ Гераси(мъ) окова га мнаторъ Коура Стефановиѣ въ лето 7160(7161)] који помиње да се *Јеванђеље* налазило у поседу манастира Равне реке, посвећеног Светој Тројици, а да је његов оков 1660/1661. године израдио кујунџија Ђура Стефановић, благодарећи средствима духовника Герасима (Ђерасима). Једини украс доње корице јесте невелики средишњи медаљон с ликом Богородице Шире од небеса, који, као и остале делове окова, одликују суздржана рељефност, наглашена линеарност и фина стилизација форми. Декоративности металне оплате доприносе, уз позлату, аплицирани загаситоцрвени полудраги каменови.

Још виши домет у уметничком уобличењу *Четворојеванђеља из Равне реке* представља његова орнаментика. Будући да је кодекс намењен да служи као напрестона јеванђеље, на шта указују наглашен формат и свечана опрема, сликани украс у њему изведен је у складу с устаљеним начином украшавања такве врсте књиге. Главнину илуминације чини пет квадратних орнаменталних поља (160 × 160 мм), која запремају читаву горњу половину страница с почецима јеванђељских текстова и упутства за читање јеванђеља (л. 1, 17, 89, 137 и 215), а допуњују је једноставније, уске правоугаоне заставице над почецима Теофилактових предговора (160 × 25 мм), испуњене уплетеним тракама или таласастом гранчицом с тролистима или полупалметама (л. 13, 15, 86, 133 и 212). Раскошан изглед страница с почецима текстова јеванђеља и

¹⁴ Емануел Мифек је свој књиговезачки рад потврдио налепницом на полеђини предлиста. На налепници су наведени његово име и звање (Emanuel Miffek buchbinder Daruvar Slavonien). Врста рапаве смеђе коже која је том приликом употребљена за повез, као и цветни мотив који украшава хартију предлиста, упућују на крај XIX или почетак XX века, као време репарације кодекса. Том приликом листови су опсечени, њихов обреш је позлаћен, а изведене су и нове копче, све у духу историцистичких тежњи касног XIX столећа. Р. Грујић помиње грешку начињену при увезивању почетних листова књиге, али сматра да је она начињена још 1661, приликом њеног преповезивања и окивања (Грујић 2016: 219).

упутства за њихово читање допуњен је фино стилизованим, ритмички уједначеним уставним словима заглавља, исписаним наизменично златом (подсликаним цинобером) и загаситоплавим мастилом, као и великим иницијалима компонованим од обојених и позлаћених преплетених врежа и трака.¹⁵

Застава на првом листу испуњена је разбокореном врежом што полази од средишњег стилизованог крста стварајући осам крупних волута и сложене угаоне преплете. Орнаментално поље над почетком Јеванђеља по Матеју садржи преплет у чијој се основи налази крст комбинован са врежама које између сваког крака образују чворове и по два завијутка унутар којих је приказан по пар сучељених животиња налик на зечеве и птице. Декоративна схема над почетком Марковог јеванђеља има изузетно сложену композицију сачињену од траке уплетене у облику розете око које се зракасто гранају вреже с полупалметама и низовима чворова распоређених по дијагоналама и у виду четворолиста. Орнаментални склоп заставе над почетком Лукиног јеванђеља има форму ромба испресецаног дијагонално усмереним овалним чворовима, који су у угловима завршени уплетеним полупалметама, док је преплет унутар поља уз Јеванђеље по Јовану саткан од лозице с крупним листовима, која се радијално шири из центра градећи волуте и срцолике одсечке.

Свих пет застava у *Равноречком четворојеванђељу* изведено је према истоверсној декоративној замисли. Срж њихових орнаменталних поља, организованих по начелима симетрије, чини средишња розета од које зракасто полазе разлистале наутове вреже образујући минуциозан, маштовит и изузетно сложен преплет чворова, срцоликих и овалних сегмената, волута и дијагонала. Та помно уобличена целина оивичена је широком бордуrom дуж које тече таласаста врежа с трolistима и полупалметама или преплет у виду удвојених *осмица* или *ужета*. Богатством украса издваја се и горња ивица заставе – у њено средиште постављен је крстолики биљни преплет или украс у облику крупног пупољка, док су углови завршени полупалметама стилизованим на оријенталан начин – као и површина спољне маргине, уз коју се пружа веома декоративан флорални мотив налик наутовом листу (л. 1, 17, 137 и 215) или стабљика завршена пупољком (л. 89).

Лепоти застава, уз сигуран цртеж рађен мрким мастилом и фином писаљком, доприноси рафинован одбир боја, саздан од густих пигмената загаситоплаве, црвене, ружичасте, бледољубичасте и зелене темпере. Колорисане су уплетене вреже и површине између њих (такви међупростори су понекад оживљени и белим тачкама), а на л. 17 и 89 траке преплета су остављене необојене. Декоративности целине посебно доприноси обилна позлата,¹⁶ као и додатак сивобеле и окера, што преплетним врежама, на које су нанесене у виду линије или рефлекса, даје рељефнији изглед.

¹⁵ Истоверсни иницијали, висине 60–100 мм, налазе се и на почецима Теофилактових предговора јеванђељима.

¹⁶ На орнаментално поље пред Марковим јеванђељем местимично је нанесено и сребро, што је ретка појава у оновременом сликаном украсу српске књиге. Од хронолошки блиских примера требало

Чини се да прегнућа у украшавању овог свечаног кодекса нису требала да буду окончана исликавањем раскошне орнаментике. Његов именом непознати поручилац планирао је и да се на страни која претходи почетку сваког јеванђеља наслика ауторски портрет одговарајућег јеванђелисте. Од те амбициозне замисли, чије је остварење требало да буде поверено самом калиграфу, одустало се из непознатих разлога, па су на тим местима остали празни листови.¹⁷ Одлука да се управо личности писара повери не само израда орнаментике, већ и сликање минијатура с ликовима јеванђелиста није била случајна. Познато је, наиме, да се Димитрије и раније окушао у изради минијатуре. На л. 3^v Четворојеванђеља које се данас чува у манастиру Свете Троице код Пљеваља (бр. 78) он је започео сликање лика јеванђелисте Матеја али га није довршио, пошто је из неког разлога прекинуо рад на украшавању тог рукописа минијатурама. Степен довршености ауторског портрета јеванђелисте, местимично сведеног на колорисану скицу, што пружа могућност да се прати поступак у настајању слике у књизи, остао је јединствен пример те врсте у старој српској уметности, али и потврда да се Димитрије бавио минијатурним сликарством.¹⁸

Декоративне схеме пет великих квадратних застава добро су познате у сликаном украсу српских рукописа средњег века и после византијског периода. Тип заставе квадратног облика испуњене сложеним, симетрично решеним преплетом, у којем је комбиновано више геометријских облика, наглашених одређеном бојом и уоквирених флоралним мотивима, води порекло из византијске уметности.¹⁹ Еклектично решен, тај тип обједињује орнаменталне елементе баштињене из прастарих оријенталних култура (сасанидске палмете), античке уметности (композициона решења позната с мозаика), византијског наслеђа (посебно из тзв. *раскошној* стила, особеног за илуминацију од IX до XII века) и исламске уметности и уметничких заната, нарочито ћилимарства, израде текстила, калиграфских остварења и радова у металу. На то указују орнаментална поља у појединим византијским рукописима XII и XIII столећа претежно рађена у духу *раскошној* или тзв. *емаљерској сџила*: четворојеванђеља из атонских манастира Дионисијат (бр. 4) и Ивирон (бр. 55), Државног музеја у Берлину (gr. 66), колекције Чарториски у Кракову (бр. 1870), балтиморске Walters Art Gallery (W 528), Руске државне библиотеке у Москви (gr. 9) и др. (ВУСНТАЛ 1983: 27–102, сл. 19, 34, 51, 53 и 73).

би истаћи *Каранско четворојеванђеље* из 1608. године, чија је орнаментика, рађена под јаким исламским утицајем, делимично колорисана сребром (РАКИЋ 2012: 133).

¹⁷ Ти листови су повезани у књижни блок између одговарајућих кватерниона (ГРУЈИЋ 2016: 217).

¹⁸ На почетку рада на тој минијатури, Димитрије је графитном писаљком извео основни цртеж фигуре, руб нимба описао је шестаром, а затим је скицирао контуре архитектонских кулиса у позадини. Када је довршио цртеж, одређене делове минијатуре, попут фона и мање важних појединости, као што су фасаде здања, покрио је првим слојем темпере. Након тога је прекинуо рад, па позлата и исликавање инкарната и осталих финијих детаља никада нису изведени (РАКИЋ 2012: 37–38, сл. 4).

¹⁹ Пореклом овог типа заставице посебно су се бавили А. Цурова (1996: 699–714; 2000: 499–521; 2014: 277–291) и З. Ракић (2014а: 85–98; 2014б: 163–169; 2015: 488–489 и даље). У тим радовима наведена је и старија литература.

Сл. 1. Равноречко четворојеванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, л. 1

У српској рукописној традицији таква врста заставице позната је од друге половине XIV века, а најстарији сачувани примери насликани су у *Минхенском српском њсалтиру* (Баварска државна библиотека, Cod. slav. 4) (DER SERBISCHE PSALTER 1978–1983: II, f. 8), *Хроници Георгија Амартола* (1387. Атон, манастир Светог Пантелејмона) (ТАСНIAОС 1981: 47–49; ДЖУРОВА 2014: 277–291), одломку Четворојеванђеља (Народна библиотека Србије, Рс 720) из осамдесетих или деведесетих година XIV века (РАКИЋ 2018: 277–286, сл. 1), *Београдској Александриди* (крај XIV столећа, уништена 1941. у бомбардовању Народне библиотеке у Београду) (РАДОЈЧИЋ 1950: таб. XL-a; ЖИВКОВИЋ 2015: 27–28, 37–38, сл. 9–10), и у нешто млађем Четворојеванђељу из средине XV века, које је под бројем 276 заведено у Архиву САНУ (МАКСИМОВИЋ 1983: 70, сл. 28; РАКИЋ 2018: сл. 4).

Посебно маштовита решења, прецизност цртежа, финоћу колорита и сигурност у извођењу досегла је ова врста заставе током друге половине XV века у књигама које су исписали Владислав Граматик и његови настављачи.²⁰ На страницама обимних рукописа што их је тај калиграф преписао, а посебно у *Зборнику* из 1469. године (Загреб, Архив ХАЗУ, III а 47), заступљена су сва основна орнаментална решења овог типа заставе, која се пак могу свести на неколико основних схема.²¹ Аутори орнаментике у српским књигама XVI и XVII века такву врсту књижног украса најчешће су преузимали посредством групе рукописа насталих у кругу око Владислава Граматика. С временом су истоврсни декоративни склопови, у различитим варијантама, од којих су неке обликоване под извесним утицајем исламске уметности,²² били широко прихваћени на Балкану и у скрипторијима Свете Горе, где су живели све до почетка XVIII столећа.

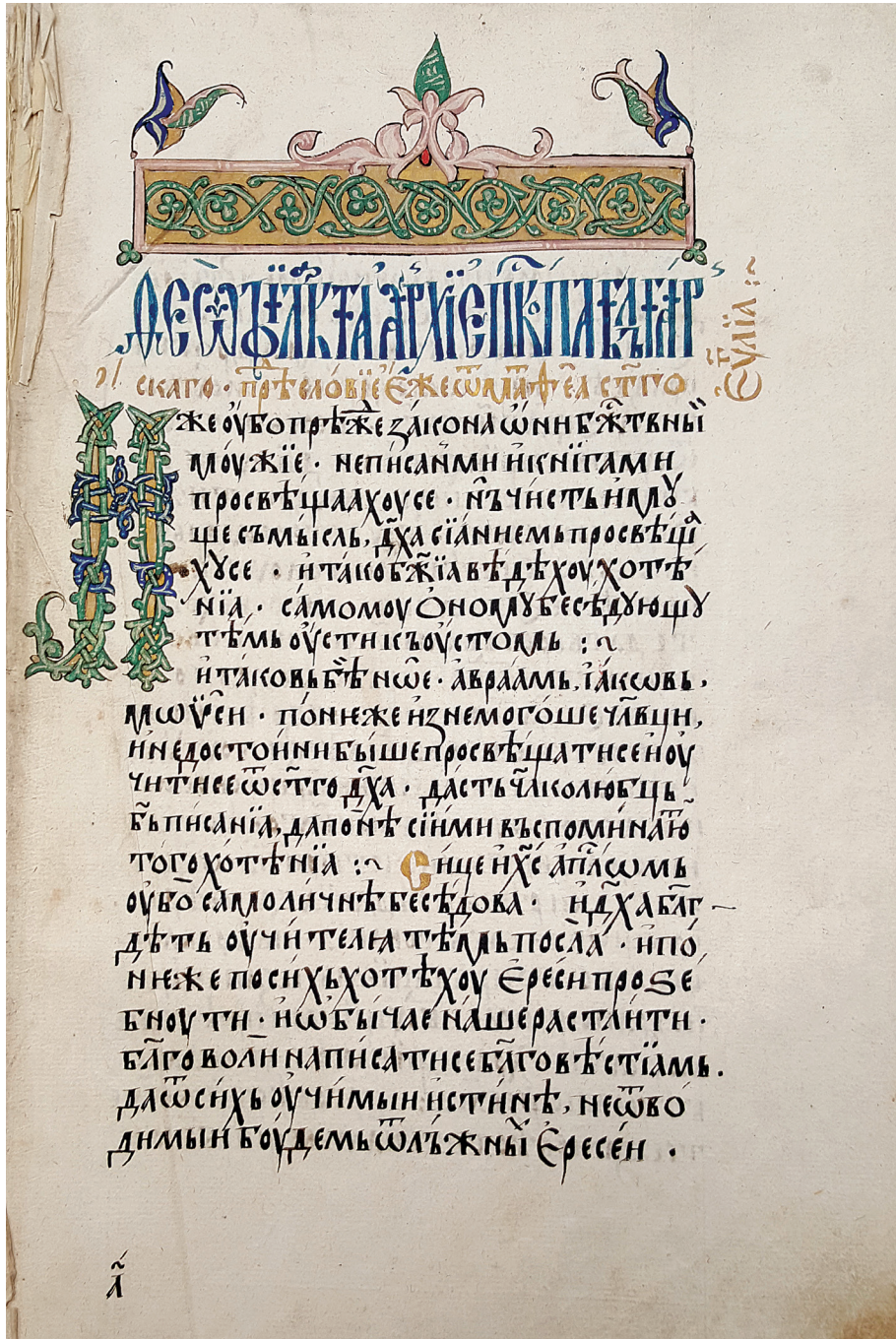
Посматрано *grosso modo*, у погледу избора орнаменталних мотива и њихових композиционих схема, али и у сасвим особеним појединостама, које се односе на колорит, у којем су заступљене и поједине карактеристичне боје, попут расветљених тонова љубичасте или ружичасте, потом на изразит смисао за декоративност читаве странице и, посебно, на сигурно изведен цртеж, који на појединим партијама, нарочито на представама крупних стилизованих сасанидских полупалмета насликаних уз заставе, прелази у праве цртачке бравуре, илуминација *Равноречкој четворојеванђеља* највише сличности показује са сликаним украсом поменутих Димитријевих четворојеванђеља бр. 78 у Тројици пљеваљској, бр. 19 у манастиру Дечани, бр. 6 у манастиру Хиландару и бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије. Орнаментални склопови пет великих квадратних застава у *Равноречком јеванђељу*, уз поменуте

²⁰ О Владиславу Граматику је објављено више прилога. Његова делатност и личност најпотпуније су обрађени у монографији Г. Данчева (ДАНЧЕВ 1969). Упор. и радове Ј. Максимовић (1983: 133–134), С. Петковића (1995: 43), Д. Богдановића (1980: 224, 225–226, 227 и даље), Ђ. Трифуновића (2009: 41, 194, 196, 208–209 и даље) и М. Вълкове (2009: 165–178).

²¹ В. Павловић издваја пет таквих основних схема (1999: 315–332).

²² Утицајем исламске уметности на орнаментнику српских рукописа најисцрпније се бавила З. Јанц (1961: 27–43). Упор. и рад З. Ракића (2013б: 217–224).

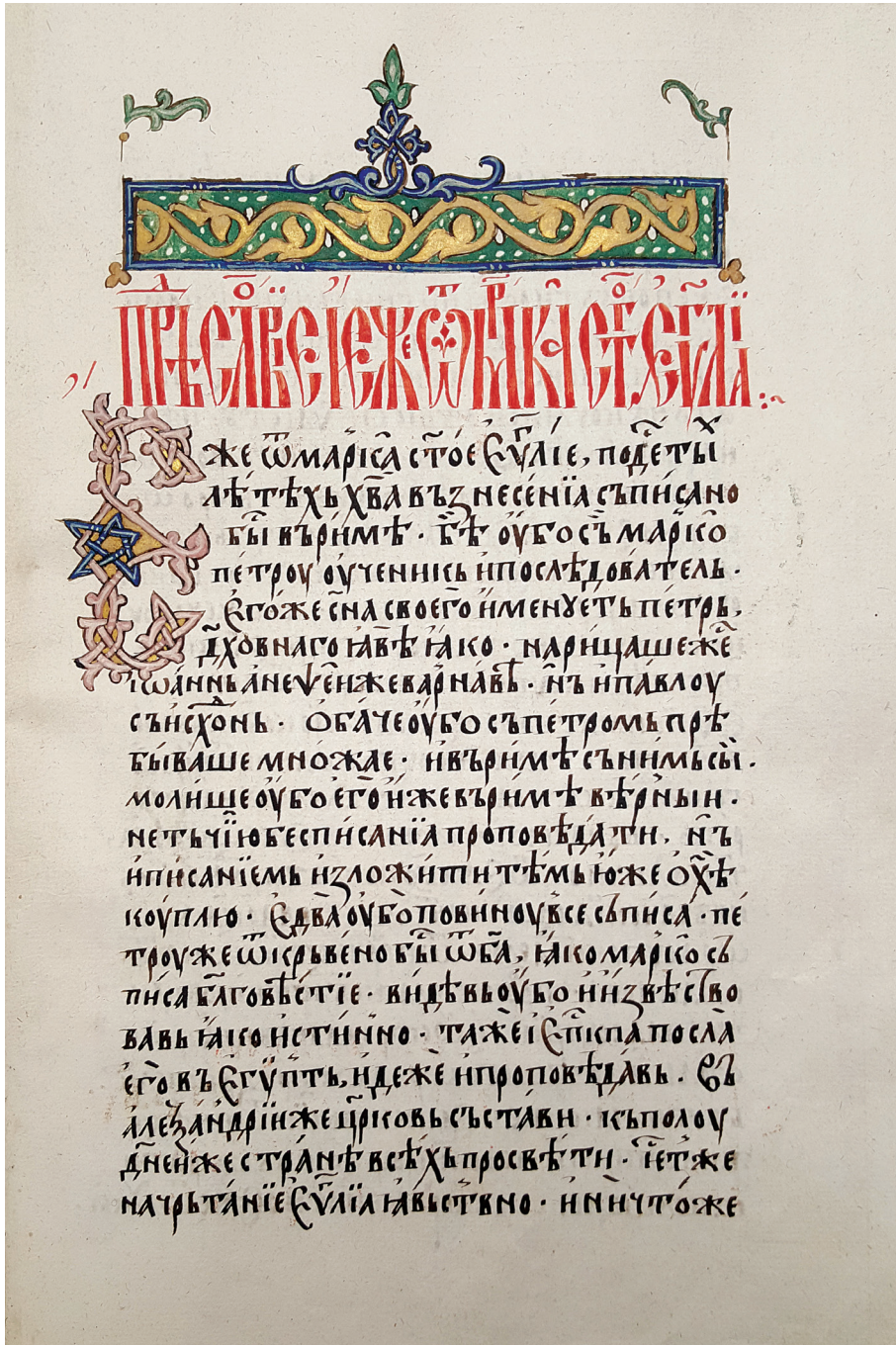
Сл. 2. Равноречко четворојеванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, л. 13

Сл. 3. Равноречко четворојеванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, л. 17

Сл. 4. Равноречко чейворојеванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, л. 86

стилске блискости и готово истоветан дуктус,²³ такође потврђују несумњиву припадност Димитријевом опусу.

Заглавље на л. 1 решено је као у пљеваљском рукопису бр. 78 (л. 126), застава над почетком Матејевог састава опетује декоративна поља у четворојеванђељима из Тројице пљеваљске (л. 275) и Дечана бр. 19 (л. 65), док заставица уз Јеванђеље по Марку следи схеме из четворојеванђеља у Тројици пљеваљској (л. 4), Хиландару (бр. 6, л. 5) и Патријаршијској библиотеци у Београду (бр. 263, л. 75). Застава на почетку Лукиног јеванђеља сасвим је блиска заглављима јеванђеља у Тројици пљеваљској (л. 78), Хиландару (л. 76) и Библиотеци Српске патријаршије (л. 5), а орнаментално поље над Јеванђељем по Јовану има исти склоп као заставице у пљеваљском јеванђељу (л. 209) и *Дечанском ѿоменуку* (л. 1).²⁴

Истоврсне схеме застава налазе се и у другим оновременим српским рукописним књигама. Најчешће је примењивано решење с крстом у окосници, јасне симболике, везане за расцвали крст, какво је у *Равноречком јеванђељу* насликано над почетком Матејевог јеванђеља. Оно, истина, нема непосредних паралела у византијским рукописима, мада се релативно сродне заставе, с преплетом који у основи образује крстолику форму, могу уочити у извесном броју грчких кодекса (Дионисијат бр. 4, л. 15; Берлин бр. 66, л. 103; Краков, бр. 1870, л. 6 и 74; Ивирон бр. 55, л. 70 и др.). Најстарији такви примери у илуминацији српске књиге сачувани су у *Хроници Георгија Амартиола, Београдској Александриди*, фрагменту Јеванђеља бр. 720 у Народној библиотеци, Четворојеванђељу бр. 276 у Архиву САНУ и *Зборнику Владислава Грамаишика*.

Посебну популарност схема с крстом у основи стекла је у сликаном украсу раскошно опремљених четворојеванђеља XVI столећа: *Куманичком* (Архив САНУ, бр. 69) (Радојчић 1950: таб. XL-d; Харисијадис 1966: сл. 8), *Панкрајијево* (Музеј СПЦ, бр. 354) (Тимотијевић 2008: књ. II, сл. 67), *Сћуденичком* (Манастир Студеница) (Проловић 1988: сл. 1, 3), *Милешевском* (Библиотека Српске патријаршије, бр. 69) (Харисијадис 1962: сл. 7), *Дијака Влашика* (Света Тројица пљеваљска, бр. 38) (Петковић 1974: сл. 52), *Лесновском* (Архив ХАЗУ, III b 8) (Мошин 1952–55, књ. II, сл. 85), *Бешеновском*

²³ Уколико се пажљивије упореди дуктус у *Равноречком јеванђељу* и осталим Димитријевим преписима, уочиће се изразита међусобна сличност, посебно у особеним облицима појединих слова. Тако начин исписивања слова А – с петљом која је изведена у виду двеју паралелних танких линија спојених кратким потезом на доњој линији реда, М – са заобљеном спојницом која се спушта испод реда, Д – с малим ножицама и издуженим стаблом, заравњеним на горњем споју, Ч – које се редовно јавља у два облика, као једнострано и у облику чаше, Ж – редуковано у горњем делу, З – код кога се лучни репић спушта до наредног реда, И – које има танку водоравну спојницу постављену мало испод врха стабла, Н – чија коса спојница полази од врха левог и досеже мало изнад средине десног стабла; код слова Т и јат леви троугласти завршетак пречке увек је дужи од десног итд. Уз изузетно леп и правилан дуктус, на Димитријево ауторство указују и вештина у обликовању заглавних слова и њиховог усклађивања с иницијалима и остатком словног блока.

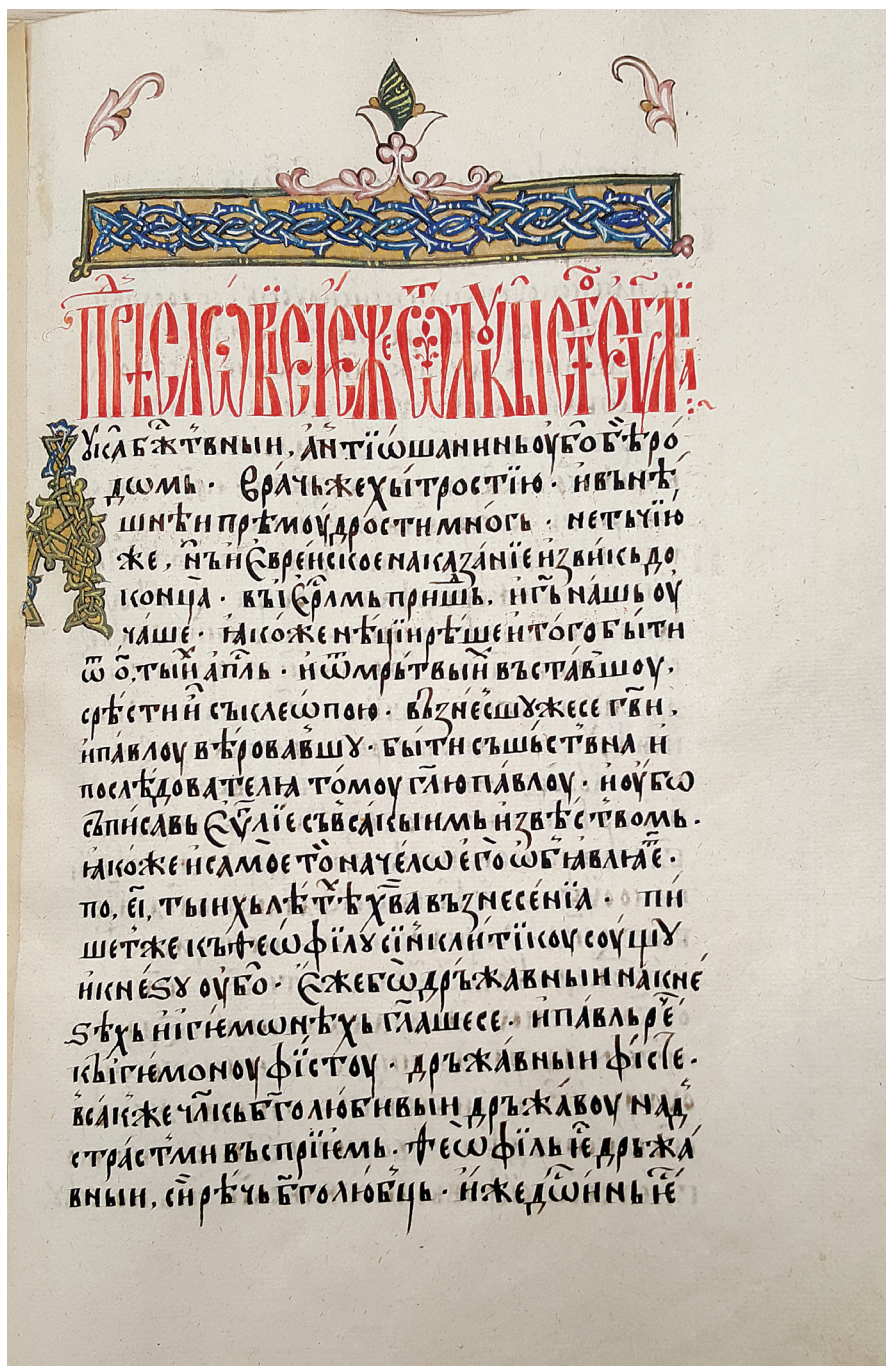
²⁴ За репродукције застава у наведеним Димитријевим преписима упор. Тодић, Чанак-Медић 2005: сл. 96–97; РАКИЋ 2013а: сл. 1–5; 2014 а: сл. 1–8.

Сл. 5. Равноречко четвороројеванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, л. 89

Сл. 6. Равноречко четворојеванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, л. 133

Сл. 7. Равноречко чейвороје ванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, л. 137

(Музеј СПЦ) (РАДОЈЧИЋ 1950: 50), *Крушедолском* (Библиотека Српске патријаршије, бр. 432) (РАКИЋ 2009: сл. 5), *Јеванђељу крушедолској сѣтарица Романа* (Музеј СПЦ, бр. 353) (ТИМОТИЈЕВИЋ 2008: књ. II, сл. 72) и другде.

У тај тип заставе, као што је то учињено и у *Равноречком јеванђељу*, гдекад су уткани зооморфни мотиви, добро познати у наслеђу старе словенске књиге, посебно оне с краја XII и из XIII века, чији је сликани украс изведен у духу тератолошког стила (*Хиландарски шестоднев*, *Радомиров њсалѿир*, *Драјанов минеј*, *Болоњски њсалѿир*, хиландарска јеванђеља бр. 8 и 12 и др.). Преузети из старијих рукописа, такви мотиви постали су део орнаментике великих квадратних заглавља у књигама послевизантијског раздобља. Један од најранијих примера налази се у *Зборнику Владислава Грамајѿика*, а потом се у различитим варијантама јавља у неколико српских књига XVI и XVII века.²⁵

Мада су нешто ређе заступљене у оновременој илуминацији, декоративне схеме осталих застава *Равноречкој четворојеванђеља* такође имају одговарајуће паралеле у сликаној опреми српске књиге XVI столећа. Застава на л. 1 слична је једном заглављу у *Зборнику Владислава Грамајѿика* (МАКСИМОВИЋ 1983: сл. у боји 78). Најближи пандани за склоп заставе насликане уз Марково јеванђеље налазе се у *Зборнику Владислава Грамајѿика*, *Четворојеванђељу њајѿријарха Максима* (Манастир Хиландар, бр. 5) и *Хойовском јеванђељу* (Београд, Музеј СПЦ, бр. 352) (МАКСИМОВИЋ 1983: сл. у боји 75; РАКИЋ 2021: сл. 2), док је композициона схема заставе на почетку Јеванђеља по Луки исте врсте као у *Зборнику Владислава Грамајѿика* и *Четворојеванђељу* бр. 69 у Хиландару (ДАНЧЕВ 1969: 55, сл. 11; РАКИЋ 2021: сл. 18). Најзад, орнаментално поље над Јовановим јеванђељем слично је решено као у хиландарском *Четворојеванђељу* бр. 69 (РАКИЋ 2021: сл. 19).

Склоп и орнаментални репертоар пет уских правоугаоних заставица испуњених таласастом врежом с тролистима и полупалметама или тракама уплетеним у виду ужета или тзв. *осмица*, био је уобичајен у уметничкој опреми српске рукописне књиге, почевши од XIII столећа, а у различитим варијантама јављао се готово током читавог њеног постојања.²⁶

Четворојеванђеља из Тројице пјеваљске и Дечана потичу из шесте и седме деценије XVI века, док су остали Димитријеви преписи настали у последњој деценији столећа, у време када се његова дуга писарска делатност неумитно ближила крају. Упркос чињеници да наведене књиге потичу из релативно дугог раздобља, омеђеног крајем шесте и средином последње деценије XVI столећа, лепота Димитријевог рукописа и сигурност у изради орнаментике задржали су у свим примерцима изузетно уједначен и изразито висок ниво. Такво запажање речито потврђују лепота писма и сликаног украса у *Равноречком четворојеванђељу*, које је овом приликом, као

²⁵ Нпр. у *Хойовском* и *Бешеновском јеванђељу* и четворојеванђељима у Архиву САНУ (бр. 350) и Аустријској националној библиотеци у Бечу (Cod. slav. 1 и 7) и др. (РАКИЋ 2018: 284–285).

²⁶ О таквим заставицама и њиховој распрострањености у српској и балканској илуминацији најпотпуније пише В. Мошин (1957: 303 и даље).

Сл. 8. Равноречко чейворојеванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, л. 215

Сл. 9. Равноречко четворојеванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, горња страна корица с оковом и записом из 1660/1661. године

Сл. 10. Равноречко четворојеванђеље, Пакрац, Библиотека Пакрачко-славонске епархије, Распеће Христово (деталј окова)

једна од најлепших српских рукописних књига које се чувају на територији Хрватске, прецизније датовано и ближе везано за стваралаштво знаменитог калиграфа Димитрија.

ЛИТЕРАТУРА

- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. *Историја старе српске књижевности*. Београд: СКЗ (BOGDANOVIĆ, Dimitrije. *Istorija stare srpske književnosti*. Beograd: SKZ), 1980.
- БОГДАНОВИЋ, Димитрије. „Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века).” *Зборник за историју, језик и књижевност српског народа*, I одељење, књ. XXXI. Београд: Српска академија наука и уметности (BOGDANOVIĆ, Dimitrije. „Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVII veka).” *Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda*, I odeljenje, knj. XXXI. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti), 1982.

- БОСАНАЦ, Лука. *Манасѿир Пакра у Славонији*. Пакрац (BOSANAC, Luka. *Manastir Pakra u Slavoniji*. Pakrac), 2016.
- ВУНТАЛ, Hugo. "Studies in Byzantine Illumination of the Thirteenth Century." *Jahrbuch der Berliner Museen* 25 (1983): 27–102.
- ВЪЛКОВА, Младост. „Ръкописните сборници на Владислав Граматик в Рилската библиотека. Технологично проучване на украса.” У: *Културното наследство на Рилския манастир – състояние и перспективи на проучването, опазването и реставрирането му*, 23–24. јун 2009, С. Куюмджиева (ed.). София: Институт за изследване на изкуствата, Българска академия на науките, 2009, 165–178.
- ВОЈВОДИЋ, Драган. „Иза магли историје Мајсторовине.” *Саопштијења Рејубличкој завода за заштићу сјоменика културе* (VOJVODIĆ, Dragan. „Iza magli istorije Majstorovine.” *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*) L (2018): 123–144.
- ГРОЗДАНОВИЋ-ПАЈИЋ, Мирослава, Радоман Станковић. *Рукописне књије манасѿира Високи Дечани* књ. II. Водени знаци и датирање. Београд: Народна библиотека Србије (GROZDANOVIĆ-PAJIĆ, Miroslava, Radoman Stanković. *Rukopisne knjige manastira Visoki Dečani* knj. II. Vodení znací i datiranje. Beograd: Narodna biblioteka Srbije), 1995.
- ГРУЈИЋ, Радослав. „Пакрачка епархија. Историјско-статистички преглед.” У: *Сјоменица о Српском ѱравославном владичанству ѱакрачком*. Пакрац: Издање Свештенства Владичанства пакрачког (GRUJIĆ, Radoslav. „Pakračka eparhija. Istorijsko-statistički pregled.” U: *Spomenica o Srpskom pravoslavnom vladíčanstvu pakračkom*. Pakrac: Izdanje Sveštenstva Vladíčanstva pakračkog), 1930.
- ГРУЈИЋ, Радослав. *Србуље у бившем Вараждинском ѱенералату и Славонији*. Приредила Татјана Суботин-Голубовић. Загреб: СДК Просвјета (GRUJIĆ, Radoslav. *Srbulje u bivšem Varaždinskom generalatu i Slavoniji*. Priredila Tatjana Subotin-Golubović. Zagreb: SDK Prosvjeta), 2016.
- ДАВИДОВИЋ, Милена. „Књижница манастира Шудикове.” У: ПОПОВИЋ, Даница, Марко Поповић. *Манасѿир Шудикова у Будимљи*. Београд–Беране: Епархија будимљанско-никшићка – Музеј Српске православне цркве (DAVIDOVIĆ, Milena. „Knjižnica manastira Šudikove.” U: POROVIĆ, Danica, Marko Popović. *Manastir Šudikova u Budimlji*. Beograd–Berane: Eparhija budimljansko-nikšićka – Muzej Srpske pravoslavne crkve), 2020, 213–241.
- ДАНЧЕВ, Георги. *Владислав Граматик, книжовник и списател*. София: Българска академия на науките, 1969.
- ДЖУРОВА, А. “La Synthèse slavo-byzantine dans les manuscrits grecs dits de *grand luxe*, créés en Valachie et en Moldavie aux XVIe–XVIIe siècles.” In: *The Greek Script in the 15th and 16th Centuries*. National hellenic research foundation, Institut for byzantine research. International symposium. Athens, 2000, 499–521.
- ДЖУРОВА, Аксиния. „Славянският тип орнамент в гръцките ръкописи от XVI–XVII век.” У: *Българският шестнадесети век*. София, 1996, 699–714.
- ДЖУРОВА, Аксиния. „Към въпроса за заставките – матрици в славянските ръкописи.” У: *Афон и славянският мир*, Сборник 1, Издание Русского Свято-Пантелеимонова монастыря на Афоне, Святая Гора Афон, 2014, 277–291.
- DER SERBISCHE PSALTER. Faksimile-Ausgabe des Cod. Slav. 4 der Bayerischen Staatsbibliothek München I–II. H. Belting (ed.). Wiesbaden: Reichert Verlag, 1978–1983.

- ЖИВКОВИЋ, Милош. „Орнаменти Београдске Александриде.” *Саопшћења Републичког завода за заштитију сџоменика култури* (ŽIVKOVIĆ, Miloš. „Ornamenti Beogradske Aleksandride.” *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*) XLVII (2015): 23–42.
- ЈАНЦ, Загорка. „Исламски елементи у српској књижи.” *Зборник Музеја применене уметности* (ЈАНЦ, Zagorka. „Islamski elementi u srpskoj knjizi.” *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*) 5 (1961): 27–43.
- КАШИЋ, Душан. *Српски манастири у Хрватској и Славонији*. Београд: Српска патријаршија (КАЏИЋ, Dušan. *Srpski manastiri u Hrvatskoj i Slavoniji*. Beograd: Srpska patrijaršija), 1971.
- КРАСИЋ, Владимир. „Опис манастира Пакре. Прилог к историји српске цркве.” *Стражилово* (КРАСИЋ, Vladimir. „Opis manastira Pakre. Prilog k istoriji srpske crkve.” *Stražilovo*) II (1886): 1691–1696.
- МАКСИМОВИЋ, Јованка. *Српске средњовековне минијатури*. Београд: Просвета (МАКСИМОВИЋ, Jovanka. *Srpske srednjovekovne minijature*. Beograd: Prosveta), 1983.
- МАНО-ЗИСИ, Катарина. „Рукописне књиге Полимља у XVI веку.” *Милешевски записи* (МАНО-ZISI, Katarina. „Rukopisne knjige Polimlja u XVI veku.” *Mileševski zapisi*) 6 (2005): 119–139.
- МАНО-ЗИСИ, Катарина. „Књиге Будимљанске епархије у XVI веку.” У: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија*. Ур. Б. Тодић, М. Радујко. Беране–Београд: Епископија будимљанско-никшићка – Филозофски факултет у Београду – Службени гласник (МАНО-ZISI, Katarina. „Knjige Budimljanske eparhije u XVI veku.” U: *Đurđevi stupovi i Budimljanska eparhija*. Ur. B. Todić, M. Radujko. Berane–Beograd: Episkopija budimljansko-nikšićka – Filozofski fakultet u Beogradu – Službeni glasnik), 2011, 533–541.
- МЕДАКОВИЋ, Дејан. „О српској уметности у областима старе Славоније и Хрватске.” *Старинар* (МЕДАКОВИЋ, Dejan. „O srpskoj umetnosti u oblastima stare Slavonije i Hrvatske.” *Starinar*) V–VI (1956): 317–330.
- МОАЏАНИН, Федор. „Поводом изложбе српске књиге и штампе у Хрватској.” *Историјски зборник* 3 (1950): 275–282.
- МОЏИН, Владимир. *Ћирилски рукописи Југославенске академије I–II*. Загреб: ЈАЗУ, 1952–1955.
- МОШИН, Владимир. „Орнаментика неовизантског и балканског стила.” *Годишњак Балканолошког института* (МОЏИН, Vladimir. „Ornamentika neovizantiskog i balkanskog stila.” *Godišnjak Balkanološkog instituta*) 1 (1957): 295–351.
- МОЏИН, Владимир. *Стари рукописи Срба у Хрватској од XIII до XX столјећа*. Загреб: Повијесни музеј Хрватске, 1970.
- МОШИН, Владимир. *Ћирилски рукописи у Повијесном музеју Хрватске. Койићарева збирка словенских рукописа и Цојсов ћирилски одломак у Љубљани I–II*. Београд: Народна библиотека Србије – СКЗ (МОЏИН, Vladimir. *Ćirilski rukopisi u Povjesnom muzeju Hrvatske. Kopitareva zbirka slovenskih rukopisa i Cojsov ćirilski odlomak u Ljubljani I–II*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije – SKZ), 1971.
- ПАВЛОВИЋ, Вера. „Порекло заставица у рукописима Владислава Граматика.” *Археографски прилози* (ПАВЛОВИЋ, Vera. „Poreklo zastavica u rukopisima Vladislava Gramatika.” *Arheografski prilozi*) 21 (1999): 315–332.
- ПЕТКОВИЋ, Сретен. *Манастир Света Тројица код Пљеваља*. Београд: Институт за историју уметности (ПЕТКОВИЋ, Sreten. *Manastir Sveta Trojica kod Pljevalja*. Beograd: Institut za istoriju umetnosti), 1974.

- ПЕТКОВИЋ, Сретен. *Српска уметност у XVI и XVII веку*. Београд: СКЗ (PETKOVIĆ, Sreten. *Srpska umetnost u XVI i XVII veku*. Beograd: SKZ), 1995.
- ПРОЛОВИЋ, Јадранка. „Студеничко четворојеванђеље.” У: *Сѿуденица и византијска уметност око 1200. године*, Међународни научни скуп поводом 800 година манастира Студенице и стогодишњице САНУ, септембар 1988. Београд: САНУ (PROLOVIĆ, Jadranka. „Studeničko četvorjevanđelje.” U: *Studenica i vizantijska umetnost oko 1200. godine*, Međunarodni naučni skup povodom 800 godina manastira Studenice i stogodišnjice SANU, septembar 1988. Beograd: SANU), 1988, 525–533.
- РАДОЈЧИЋ, Svetozar. *Stare srpske minijature*. Београд: Научна књига, 1950.
- РАКИЋ, Зоран. „Минијатуре сликара Лонгина у Четворојеванђељу број 432 Библиотеке Српске патријаршије у Београду.” *Саопштења Републичког завода за заштитиу сѿоменика културе* (РАКИЋ, Zoran. „Minijature slikara Longina u Četvorjevanđelju broj 432 Biblioteke Srpske patrijaršije u Beogradu.” *Saopštenja Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture*) XLI (2009): 121–136.
- РАКИЋ, Зоран. *Српска минијатура XVI и XVII века*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду (РАКИЋ, Zoran. *Srpska minijatura XVI i XVII veka*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu), 2012.
- РАКИЋ, Зоран. „Димитрије Даскал – српски писар и илуминатор друге половине XVI века.” *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (РАКИЋ, Zoran. „Dimitrije Daskal – srpski pisar i iluminator druge polovine XVI veka.” *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*) LXXIX (2013) 163–178.
- РАКИЋ, Zoran. “Islamic Influence on Illumination of Sixteenth and Seventeenth-Century Serbian Manuscripts.” *El Prezente. Studies in Sephardic Culture* 7 (2013): 217–224.
- РАКИЋ, Зоран. „Орнаментика четворојеванђеља бр. 6 у манастиру Хиландару и бр. 263 у Библиотеци Српске патријаршије.” *Зборник Народног музеја* (РАКИЋ, Zoran. „Ornamentika četvorjevanđelja br. 6 u manastiru Hilandar u i br. 263 u Biblioteci Srpske patrijaršije.” *Zbornik Narodnog muzeja*) XXI-2 (2014): 85–104.
- РАКИЋ, Зоран. „Орнаментика Четворојеванђеља бр. 25 и Триода бр. 24 у библиотеци атонског манастира Светог Пантелејмона.” *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* (РАКИЋ, Zoran. „Ornamentika Četvorjevanđelja br. 25 i Trioda br. 24 u biblioteci atonskog manastira Svetog Pantelejmona.” *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*) LXXX (2014): 161–174.
- РАКИЋ, Зоран. „Заставице Четворојеванђеља бр. 33 и 69 у Библиотеци манастира Хиландара.” *Peribolos*. Зборник радова, Византолошки институт САНУ. Београд (РАКИЋ, Zoran. „Zastavice Četvorjevanđelja br. 33 i 69 u Biblioteci manastira Hilandara.” *Peribolos*. Zbornik radova, Vizantološki institut SANU. Beograd), 2015, 485–494.
- РАКИЋ, Zoran. “A square headpiece in the fragment of the Tetraevangelion (National Library of Serbia, Ms 720) and its parallels in Serbian manuscripts between the 14th and 17th centuries.” *Нии и Византија XVI* (2018): 277–286.
- РАКИЋ, Зоран. „Квадратне заставе у орнаментичи српских рукописа XVI века у библиотеци манастира Хиландара.” *Хиландарски зборник* (РАКИЋ, Zoran. „Kvadratne zastave u ornamentici srpskih rukopisa XVI veka u biblioteci manastira Hilandara.” *Hilandarski zbornik*) 15 (2021): 139–153.
- РУКОПИСНА И ШТАМПАНА КЊИГА*. Каталог изложбе. Београд: Музеј примењене уметности (*РУКОПИСНА I ШТАМПАНА КЊИГА*. Katalog izložbe. Beograd: Muzej primenjene umetnosti), 1952.

- СТАНКОВИЋ, Радоман. *Рукописне књиџе Музеја Српске православне цркве у Београду. Водени знаци и датирање*. Београд: Народна библиотека Србије (СТАНКОВИЋ, Radoman. *Rukopisne knjige Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Beogradu. Vodeni znaci i datiranje*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije), 2003.
- СТАНКОВИЋ, Радоман. *Рукописне књиџе манастира Свете Тојице код Пљеваља. Водени знаци и датирање*. Београд: Народна библиотека Србије (СТАНКОВИЋ, Radoman. *Rukopisne knjige manastira Svete Tojice kod Pljevalja. Vodeni znaci i datiranje*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije), 2003.
- СТАНКОВИЋ, Радоман. *Водени знаци хиландарских српских рукописа XVI века*. Београд: Народна библиотека Србије (СТАНКОВИЋ, Radoman. *Vodeni znaci hilandarskih srpskih rukopisa XVI veka*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije), 2010.
- СТАНКОВИЋ, Радоман. *Водени знаци хиландарских српских рукописа XVII века*. Београд: Народна библиотека Србије (СТАНКОВИЋ, Radoman. *Vodeni znaci hilandarskih srpskih rukopisa XVII veka*. Beograd: Narodna biblioteka Srbije), 2012.
- СТОЈАНОВИЋ, Љубомир. *Стари српски записи и натписи* књ. I–VI. Београд: Српска краљевска академија (СТОЈАНОВИЋ, Ljubomir. *Stari srpski zapisi i natpisi* књ. I–VI. Beograd: Srpska kraljevska akademija), 1902–1926.
- СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Татјана. *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*. Посебна издања, књ. DCXL, Одељење језика и књижевности, књ. 51. Београд: Српска академија наука и уметности (СУБОТИН-ГОЛУБОВИЋ, Tatjana. *Srpsko rukopisno nasleđe od 1557. godine do sredine XVII veka*. Posebna izdanja, књ. DCXL, Odeljenje jezika i književnosti, књ. 51. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti), 1999.
- ТАСНIAОS, N. Anthony-Emil. *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon Monastery (Rossikon) on Mount Athos*. Thessaloniki: Hellenic Association for Slavic Studies, 1981.
- ТИМОТИЈЕВИЋ, Мирослав. *Манастир Крушедол* књ. I–II. Београд: Драганић (ТИМОТИЈЕВИЋ, Miroslav. *Manastir Krušedol* књ. I–II. Beograd: Draganić), 2008.
- ТОДИЋ, Бранислав, Милка Чанак-Медић. *Манастир Дечани*. Београд: Центар за очување наслеђа Косова и Метохије – MNEMOSYNE (ТОДИЋ, Branislav, Milka Čanak-Medić. *Manastir Dečani*. Beograd: Centar za očuvanje nasleđa Kosova i Metohije – MNEMOSYNE), 2005.
- ТРИФУНОВИЋ, Ђорђе. *Стара српска књижевност. Основи*. Београд: Чигоја штампа (ТРИФУНОВИЋ, Đorđe. *Stara srpska književnost. Osnovi*. Beograd: Čigoja štampa), 2009³.
- ЂОРОВИЋ, Владимир. „Манастир Добриловина.” *Годишњица Николе Чујића* (ЂОРОВИЋ, Vladimir. „Manastir Dobrilovina.” *Godišnjica Nikole Čupića*) XLIII (1934): 164–177.
- ХАРИСИЈАДИС, Мара. „Минијатуре и орнаменти четворојеванђеља Р 69 Библиотеке Патријаршије у Београду.” *Зборник Музеја примењене уметности* (ХАРИСИЈАДИС, Mara. „Miniature i ornamenti četvorjevanđelja R 69 Biblioteke Patrijaršije u Beogradu.” *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*) 8 (1962).
- ХАРИСИЈАДИС, Мара. „Куманичко четворојеванђеље.” *Зборник Музеја примењене уметности* (ХАРИСИЈАДИС, Mara. „Kumaničko četvorjevanđelje.” *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*) 9–10 (1966): 49–63.
- ЧУРЧИЋ, Лазар (ур.). *Српске рукописне и штампане књиџе у Славонији од XV до XVIII века*. Београд – Пакрац: Епархија славонска – Народна библиотека Србије (ЧУРЧИЋ, Lazar (ur.). *Srpske rukopisne i štampane knjige u Slavoniji od XV do XVIII veka*. Beograd – Pakrac: Eparhija slavonska – Narodna biblioteka Srbije), 1990.

Zoran D. Rakić

ARTISTIC MEANS OF THE TETRAEVANGELION OF RAVNA REKA
FROM THE PAKRA MONASTERY

Summary

The Tetraevangelion from Ravna Reka, once kept in the Pakra Monastery, now belongs to the manuscript collection of the Eparchy of Slavonia in Pakrac. It was written during the last decade of the 16th century, and bound in 1661. It accounts for one of the most beautifully adorned Serbian manuscripts in Croatia. Apart from the gilded furnishings (bosses), with the representation of the Crucifixion of Christ in the centre and the symbols of the four evangelists in the corners, the main decorative pieces of the manuscript are the sumptuous square headpieces painted at the beginning of each gospel and the instructions for their reading. The surfaces of these headpieces with entangled vines and ribbons that spread radially from the centre, forming complex schemes with a rosette, cross, and diagonals at the base, are distinguished by impeccable drawing and refined colouring. The ornamentation of the Ravna Reka Tetraevangelion which has not been completely presented to date, has been described in detail, classified, and its origin has been researched, and analogies given in Serbian and Balkan book ornamentation from the 14th to the 17th century. Based on the ductus and style of the headpieces, the codex was attributed to Dimitrije Daskal, one of the best Serbian scribes and illuminators of the second half of the 16th century. According to current insight, Dimitrije copied and illuminated five more manuscripts: the Tetraevangelia in the Monastery of the Holy Trinity in Pljevlja (No. 78), in the Dečani Monastery (No. 19), in the Hilandar Monastery (No. 6), in the Library of the Serbian Patriarchate (No. 263), as well as the Commemorative book of the Dečani Monastery (No. 109).

Keywords: Dimitrije, Ravna Reka Monastery, Pakra Monastery, Tetraevangelion, manuscripts, illumination, headpiece, 16th century.